

MEHMED TEVFİK EFENDİ'NİN *MECMÛATÜ'T-TERÂCİM*'İNİN EDEBİYATI TARİHİMİZDEKİ ÖNEMİ*

A. Azmi BİLGİN**

The Importance of Mecmûatü't-Terâcim in Turkish Historical Literature

Some tezkirah works have also important information as a unique source which famous divan poets and their works were evaluated. Tazkirah tradition was commenced in 15th century in Turkish Literature and continued until 19th century. The work titled *Mecmûatü't-terâcim* of M. Tevfik Efendi has written in 19th century and consisted of valuable critiques on both Divan poets and Sufi poets. However, it has not been given sufficient information to the above-named work in the studies which performed on history of literature and biographies of poets so far. In this work we are trying to re-evaluate the work titled *Mecmûatü't-terâcim* in different aspects within the frame of other bibliographical works written in similar form.

Keywords: Tazkirah, poet, biography, Sufism, literature, history

Tezkireler, alanında tanınmış kişilerin hayatlarını konu edinen ve şairlerinden örnekler verilen biyografik eserlerdir. Bu tür eserler başlangıçta Arap edebiyatında “tabakat” adıyla anılmış, İran ve Türk edebiyatlarında daha da geliştirilerek “tezkire” adını almıştır. Eski Türk edebiyatında yetişmiş şair ve yazarların hayatları ile ilgili bilgileri bulabileceğimiz kaynak eserlerin başında gelen bu eserlerden biri de M. Tevfik Efendi'nin *Mecmûatü't-terâcim*'idir.

Tezkireler genel anlamda biyografik eserler olsa da bir kısmında çeşitli edebî değerlendirmeler ve eleştiriler bulunur ve zaman zaman şairlerin psikolojik ve sosyal durumları hakkında bilgilere yer verilir.¹

Şairlerin doğum yerleri, adları, mahlasları, öğrenimleri, bulunduğu görevler ve ölüm tarihleri gibi formel bilgilerinin yanında, onların yaratılışları, özel hayatları, alışkanlıkları gibi değişik yönlerine değinen tezkireciler de vardır.²

* 8-12 Kasım 1999'da (İstanbul) VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi'nde sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş şeklidir.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. E-posta: azmibilgin@mynet.com

¹ Latifi'nin (ö.990/1582) *Tezkire*'si ve Âşık Çelebi'nin (ö.979/1572) *Meşairu's-şuarâ*'sı bu bilgilerin yer aldığı tezkirelerin önde gelenlerindedir.

Tezkirelerin bazıları sanatkârâne bir dille yazıldıkları için aynı zamanda bir edebî eser olarak da değerlendirilmiştir.³

Özellikle XVII. yüzyıldan sonra yazılan bir kısım tezkireler şairleri kısaca tanıttıktan sonra onların eserlerinden bol örnekler de aktardığı için antoloji özelliği gösterir.⁴

Tezkirelerin bazıları derleme bir eser niteliğinde olsa da bazılarında orijinal bilgiler bulunur. Tezkire yazarlarından bazıları şiir sanatını bilen ve edebî eleştiri yapacak yetenek ve bilgiye sahip kişilerdir.⁵ Bütün bunların yanında yalnızca belli bir yerde yetişen şairleri konu edinen tezkireler de hazırlanmıştır.⁶ Çok değişik yönlü bilgiyi bulundurması nedeniyle tezkireler, edebiyat tarihinde ayrı bir öneme sahiptir.

Türk tarih ve edebiyatında tezkire geleneği XV. yüzyıldan başlayıp gittikçe gelişme göstererek XIX. yüzyıla kadar sürmüştür.

Türk edebiyatında tezkire denince daha çok şuarâ tezkireleri akla gelse de bir de mutasavvıfların hayatlarını konu alan evliyâ tezkireleri bulunmaktadır. Bunların bir kısmı çeşitli tarikat ve meşrepteki sûfilerin biyografilerini ve görüşlerini konu alan eserler olsa da ⁷ bir kısmı da belli meslek ve meşreplerde ün yapmış kişiler için müstakil olarak kaleme alınmıştır.⁸

2 Âşık Çelebi *Meşâirü's-şuarâ*'sında, Gelibolulu Mustafa Âlî (ö.1088/1600) *Kühû'l-ahbâr*'ında bu tür bilgilere yer verir.

3 Kınalızade Hasan Çelebi'nin (ö.1012/1604) *Tezkiretü's-şuarâ*'sının inşadaki ustalığı dikkat çekicidir. Edebiyat tarihleri tezkirenin bu yönüne daha çok değinir.

4 Kafzâde Fâizî'nin (ö.1031/1622) *Zübdetü'l-eş'âr*'ı (Tezkirenin adlandırılışından da antolojik olduğu anlaşılakta olup antoloji niteliğindeki ilk tezkiredir.), Yümnî'nin (ö.1073/1662) *Tezkiretü's-şuarâ*'sı, Seyrekzade Mehmed Âsım'ın (ö.1086/1675) *Zeyl-i Zübdetü'l-eş'âr*'ı, İsmail Belîğ'in (ö.1142/1729) *Nuhbetü'l-âsâr li-zeyli Zübdetü'l-âsâr*'ı antoloji özellikli tezkirelerden sayılır.

5 Gelibolulu Mustafa Ali'nin tarihçi ve divan sahibi bir tezkirecidir. Bu özellikleri onun tezkiresine yansır. Şairlerin yetenekleri, düşünüş ve eğilimleri hakkında bilgilerin yanında örnek verdiği şiirleri zaman zaman eleştirdiği de olur.

6 Ali Emîrî Efendi'nin (ö.1924) *Tezkire-i Şuarâ-i Âmid*'i Diyarbakır'da yetişen 217 şairin biyografisini içerir.

7 Sülemî'nin (ö.412/1021) *Tabakâtü's-süfîyye*'si, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö.430/1038) *Hilye*'si, Herevî'nin (ö.481/1088) *Tabakâtü's-süfîyye*'si, Attar'ın (ö.618/1221) *Tezkiretü'l-evliyâ*'sı ve Câmî'nin (ö.898/1492) *Nefehâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds*'ü bunların başlıcalarıdır. *Tezkiretü'l-evliyâ*'nın XIV. yüzyıldan itibaren Türkçe'ye çeşitli çevirileri yapılmıştır. *Nefehât*'ı Ali Şir Nevaî (ö.906/1501) Doğu Türkçesine, Lamîf Çelebi (ö.938/1532) Batı Türkçesine çevrilmiştir. Türkçe'ye çok erken dönemden itibaren çeşitli değişikliklerle ve yeni ilâvelerle çevrilen bu iki eser tasavvufun Türkler arasında yayılmasında etkili olmuştur.

8 Fahreddin Safî Ali b. Hüseyin b. Ali'nin (ö.939/1532) Farsça olarak kaleme aldığı ve Mehmed b. Mehmed Şerîf el-Abbâsî'nin 993 (1585) yılında Türkçe'ye çevirdiği *Reşehât-ı Aynî'l-hayât* 'ta genellikle Nakşibendî halifelerinin biyografileri anlatılırken, Cemâleddin Hulvî'nin (ö.1064/1654)

Mecmûatü't-terâcim hem divan şairlerine hem mutasavvıf şairlere yer vermesi nedeniyle ayrı bir önem taşır.

Hayatı hakkında bilgi bulunmayan *Mecmûatü't-terâcim*'in yazarı Mehmed Tevfik Efendi'nin, eserin başında oğlu İnegöl naibinin verdiği bilgiye göre 2 Rebiülâhir 1229 (24 Mart 1814) yılında doğduğunu, 3 Receb 1274 (17 Şubat 1858) yılında öldüğünü ve mesnevî-hân olduğunu öğreniyoruz. Şair Hakkı Efendi adlı bir kimsenin yine ilk sayfaya yazdığı bir kıt'adan da onun Âl-i abâ sevgisiyle dolu fâzıl bir kimse ve titiz bir yazar olduğunu anlıyoruz. Eserin vr.128b'sine düşülen bir kayıttan da hacca gidip geldiği, anlaşılmaktadır.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (TY, nr. 192, 159 varak) bulunan eser ilim dünyasına Agâh Sırrı Levend tarafından tanıtılmıştır.⁹ Tek nüsha olan eserde 1000 (1595) yılından başlayarak 1256 (1860) yılına kadarki dönemde geçen 540 kişinin hayatları hakkında kısaca bilgiler verilmiş, her şahsın ölüm tarihi için bir kaç kelimeyle tarih düşülmüştür. *Mecmûatü't-terâcim*'in ilk sayfası hariç ölüm tarihleri esas alınarak düzenlenmiş, ayrıca alfabe sırası gözetilmemiş, muhtemelen sonradan yapılacak ilâveler düşünülerek boş sayfalar bırakılmıştır. Eserin sonundaki "vefeyatnâme" adını verebileceğimiz kısımda ise 1267 (1851) yılına kadar çeşitli kimselerin ölüm tarihleri kronoloji gözetilerek ebced hesabıyla düşürülen tarihlerle birlikte verilmiştir.

Eser aslında adından da anlaşılacağı gibi bir hal tercümeleleri (biyografiler) kitabıdır. Ancak içerisinde yer alan şahısların çoğunluğunu şair ve yazarlar oluşturmaktadır. Diğer tezkirelerdeki kadar olmasa da şairlerin şiirlerinden bir kaç beyitlik örnekler de bulundurmaktadır. Bu yüzden biz de bu bildirimizde tezkire demeyi yeğliyoruz.

Agâh Sırrı Levend'den sonra Halûk İpekten XIX. yüzyıl tezkirelerini tanıtırken¹⁰ *Mecmûatü't-terâcim*'e de yer vermiştir. Burada Agâh Sırrı Levend'in daha önce verdiği bilgiler tekrar edilmiş, sonunda da *Mecmûatü't-terâcim*'in, "şiire ilgi duyan bir kişinin herhalde kendisi için hazırladığı önemsiz bir kitap" olduğu ifade edilmiştir. Tezkireye bir mutasavvıf şairin hayatı için müracaat edip biraz inceleme fırsatı bulduğumda bu tezkireyle ilgili değerlendirmenin doğru olamayacağı görüşüne vardım.

Söz konusu değerlendirmeden sonra bu eser üzerinde doktora tezi hazırlayan Ruhsar Zübeyiroğlu ise eserle ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Prof. Dr. Haluk İpekten'in *Şuarâ Tezkireleri* adlı eserinde dediği gibi *Mecmuatü't-terâcim* bir derleme eseridir. Böyle olmakla birlikte 540 kişiden bahsettiğine göre, edebiyat

Lemezât-ı Hulviyye, Sakıb Dede'nin (ö.1148/1735) *Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyân*, Esrar Dede'nin (ö.1211/1796) *Tezkire-i Şuarâ-i Mevleviyye* adlı eserlerinde tamamen belli meslek ve meşrepten şairlere yer verilir.

⁹ *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1984, s.329-331.

¹⁰ *Türk Edebiyatının Kaynaklarından Türkçe Şuarâ Tezkireleri*, Erzurum 1988, s.183.

incelemelerinde daima göz önünde bulundurulacak nitelikte bir tezkiredir. Bilhassa tertibi bilindikten sonra aranan kişi kolaylıkla bulunarak hakkında bilgi edinilebilir"¹¹. H. İpekten'den nakil gibi verilen bu cümlelerin ne kadarı H. İpekten'e ne kadarı R. Zübeyiroğlu'na ait bilemiyorum, ancak bu ifadeler adı geçen eserde bulunmamaktadır.

Adı geçen doktora tezinde Haluk İpekten'in eserle ilgili görüşleri yeteri kadar değerlendirilip gerekli açıklama yapılmamıştır. Bu makalemizde Halûk İpekten'in tezkireyle ilgili görüşlerinin pek gerçekçi olmadığını ortaya koymak için eserle ilgili bazı tespitlerimizi ve görüşlerimizi aktarmak istiyoruz:

Mehmed Tefîk, *Mecmûatü't-terâcim*'inde 540 kişinin biyografisine yer vermiştir. En çok biyografi ihtiva eden Fatin'in *Hâtîmetü'l-eş'âr*'ında 672, Kınalızâde Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü's-şuarâ*'sında 631 kişi bulunduğu göz önünde bulundurulursa, eserin 540 biyografiyle tezkireler arasında şahıs kadrosu bakımından üçüncü sırayı aldığı görülür. Kafzâde Fâizî'nin *Zübdetü'l-eş'âr*'ı 514, Safâyî'nin *Teşkiiretü's-şuarâ*'sı 476 kişiyle bundan sonra gelir. *Mecmûatü't-terâcim*'de boş bırakılan sayfalarından eserin son şeklini almadığı anlaşılrsa da mevcut kadrosuyla da yeterli bir sayıya ulaştığını söylememiz gerekmektedir.

Daha önce yazılan tezkire yazarlarının çoğu yararlandığı kaynakları vermezken Mehmed Tefîk, tezkiresine kaynaklık eden eserleri zaman zaman belirtir. Bunlardan bazıları şunlardır: a. Atâyî [*Zeyl-i Şekaik* olmalı], Müstakimzâde [*Mecelletü'n-nisâb* olmalı]. Bu iki kaynağı Şeyhülislam Zekerîya Efendi'nin doğum yerindeki farklı bilgileri için kullanır (vr.11a). b. Kâtip Çelebi, *Fezleke*; Atâî, *Zeyl-i Şekaik*; Naîma, *Târîh*. Bu üç kaynaktan da Sûdî'nin ölüm tarihinin 1000 (1591-92) olarak verildiğini, bunun ise galat olduğunu belirtir. Zira *Şerh-i Gülîstan*'ın 1004 (1595-96) yılında tamamlandığının eserin sonunda kayıtlı olduğunu, dolayısıyla bu tarihten önce verilen ölüm tarihinin yanlış olacağını ifade eder. Mehmed Tefîk, Sûdî'nin ölümünü 1005 (1596-97) olarak verir (vr.14b). c. Muhibbî (1111/1699), *Hulâsatü'l-eser*. Takıyyüddin'in eserlerinin birkaçının adını verdikten sonra başka eserlerinin de olduğunu, bunların *Hulâsatü'l-eser*'de yazılı olduğunu söyler (vr.15a). d. Esrar Dede, *Tezkire-i Esrâr*. Kemal Ahmed Dede'nin burada bir miktar şiiri olduğuna işaret edildiğini belirtir (vr.19a). e. Âzâd-ı Bilgrâmî (ö.1200/1786), *Sübhatü'l-mercân fî âsâri Hindistân..* es-Seyyid eş-Şeyh Sıbgatullah'ın biyografisinden sonra *Hulâsatü'l-eser*'le birlikte verir (22a). Aynı eser Şeyh Abdülhak Dehlevî'nin biyografisinde de kaynakça olarak yer alır (vr.37a). f. Mahmud Hulvî (ö.1064/1654), *Lemezât*; Atâyî [*Zeyl-i Şekaik* olmalı]. Şeyh Budak Efendi'nin bu kaynaklardaki farklı ölüm tarihlerini belirtmek için geçer (vr.22a). g. Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn..* Mehmed Tefîk, Hattat İmâd'ın ölümüne ebced düşürdüktan sonra Müstakimzâde'nin verdiği beyti de kaydeder (vr.28a). 8. Ahmed Rifat Efendi (ö.1293/1876), *Devhatü'l-meşâyih*. Şeyhülislâm Bahâyî Efendi

¹¹ *Mecmûatü't-terâcim: Mehmed Tefîk Efendi*, I. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989, s.2.

hakkında bilgi verirken bu eserin adını verir. h. Fehîm Efendi (1203/1788-89), *Sefinetü's-şuarâ*. Sâib-i İsfahânî'nin ölüm tarihini Fehîm Efendi'nin 1087 (1676) olarak gösterdiğini *Mecelletü'n-nisâb* müellifi Müstakimzâde'ye göre bu tarihin yanlış olduğunu belirtir. Kendisi Sâib-i İsfahânî'nin ölümünü 1078 (1667-68) olarak verir (vr.50a).

Mecmûatü't-terâcim'de yazılı kaynakların yanında diğer bazı tezkirelerde de olduğu gibi yazar kendi duyduğu rivayetlere de yer verir (vr.34a). Bazan bir kişiyle ilgili ayrıntılı bilgi için, kaynağa gönderme yapar (meselâ bk.vr.45b. Burada Kâtib Çelebi'nin biyografisini kısaca verdikten sonra Kâtib Çelebi'nin kendi eseri olan *Târîh-i Takvîm*'e gönderme yapılmıştır).

Mehmed Tevfik, tezkiresinde ele aldığı şahısların isim, künye ve nisbelerini verdikten sonra doğum tarihini ve yerini, sonra kısaca tahsil ve yaptığı vazifeleri, ölüm tarihini, kabrinin bulunduğu yeri, eğer şairliği varsa mutlaka mahlasını ve tespit edebildiği kadarıyla eserlerini verir. Biz burada da düzenli bir biyografi aktarımının olduğunu söylememiz gerekiyor. Dolayısıyla Halûk İpekten, "Eserde bir sıra ve düzen yoktur." derken de müellife biraz haksızlık etmiş olmaktadır.

Bu tezkire tasavvuf tarihi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Mehmed Tevfik'in Tasavvufî kişiliği ve hayatı hakkında "mesnevîhan"lığının dışında fazla bilgimiz olmamakla beraber müellifin tasavvufa ilgi duyduğu bu konuda bilgi sahibi olduğu, Nakşî veya Mevlevî muhibbi olduğu tezkiresinden anlaşılmaktadır. Eserin 128b'sindeki kayıta "şeyh" ve "seyyid" olduğu da belirtilmiştir. Özellikle kendi ilgi alanı dolayısıyla olsa gerek bir şahsın kabrinin bulunduğu yerdeki veya civarındaki tekkenin adını belirtir (vr.18a, 23b), bazan da burası hakkında kısaca bilgi verir (vr.17b). Hatta bazan hayatını anlattığı kimsenin şeyhinin kabrinin bulunduğu yeri de kaydeder (meselâ bk.vr. 12b). Mir Mehmed Hâkanî'nin ölümü için 1014 yılını verdikten sonra 1015 yılında öldüğüne dair rivayeti de belirtir. Ayrıca "Mezarı Edirnekapısı'nda Mihrimah Câmîi şerifi havlusunda vâki' mektebin penceresi pişgâhındadır. Mezâr taşında ölüm târihi yoktur."(vr.21b) gibi ifadeler kullanır (Bugün mezartaşında üstüvânî bir taş üzerinde 6 satırlık bir kitâbe mevcuttur. Burada 1015 yılı yazılıdır). Bu da bizde bizzat görerek bu bilgiyi verdiği intibahını uyandırır. Yine Kerküklü Mehmed Emin Efendi'nin (ö.1228/1813) ölüm tarihini ise saatine varıncaya kadar kaydeder (vr.140a).

Tezkirede nadir de olsa biyografisini anlattığı şahsın eserlerinin bulunduğu kütüphanenin belirtildiği de olur (vr.105a, 111a). Eserlerin genellikle sadece adları verilmeyle birlikte bazen de beyit sayılarının verildiğini tespit ediyoruz (vr.112a).

Mecmûatü't-terâcim 'in Türk tasavvuf edebiyatı açısından önemli bir yönü de 252 kişinin "şeyh" olarak nitelendirilmesidir. Bunların hepsi olmasa da büyük çoğunluğu madde başı olarak yer almıştır (Ruhsar Zübeyiroğlu, a.g. e, bk. indeks)

Türk tasavvuf edebiyatı bakımından eserin bir diğer önemli yönü de kişilerin hayat hikâyelerinden sonra şiirlerinin hangi alanda olduğuna işaret edilmesidir. Bu tür değerlendirmeleri için bir kaç örnek veriyoruz: Şeyh Ahmed Efendi (vr.6a),

Şeyh Ya'kub Hafvî (vr.6b), Şeyh Hızır Efendi (vr.14b) ve Bezcizâde Şeyh Mehmed Efendi (vr.24b) için "... eş'âr ve ilâhiyyâtı" (vr.6a); Şeyh Osman Bayramî (vr.12b) ve Şeyh Ömer Fânî (vr.31b), için "...ilâhiyyâtı"; Okçuzâde (vr.34a) ve Mehmed Nihâlî (vr.28a) için "...eş'ârı vardır" derken Şeyh Cennet Efendi (vr.48b) için "müretteb divanı ve âşıkane ilâhiyyâtı vardır" diyerek adı geçen şahısların şiirlerinin, divan şiiri mi veya tekke şiiri mi olduğunu okuyucuya açıklamak ister. Şairlerden divan sahibi şairleri de "müretteb divanı vardır", "müdevven divanı vardır" veya sadece "divanı vardır" gibi ifadelerle belirtir.

Eser Südcü Beşir Ağa, İdris-i Muhtefî, Seyyid Mehmed Şerif gibi diğer tezkirelerin bir çoğunda bulamadığımız mutasavvıf şahsiyetlere de yer vermesi dolayısıyla da ayrı bir önem taşımaktadır.

Yukarda özetlemeye çalıştığımız *Mecmûatü't-terâcim* ile ilgili tespitlerimizden anlaşılacağı gibi Mehmed Tevfik Efendi'nin bu eseri H. İpekten'in "önemsiz bir kitaptır" nitelmesini hak etmemektedir. Tezkireler üzerinde çalışma yapan meslektaşlarımızın ayrıntılı incelemeleri ve özellikle de diğer tezkirelerle yapacakları mukayeselerden sonra eserin tezkireler arasındaki yeri ve önemini daha iyi belirlenmiş olacaktır.